

7. Шохин В. К. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль / В. К. Шохин. – М. : Изд-во РУДН, 2006. – 457 с.
8. Kupperman J. J. Value and What Follows / J. J. Kupperman. – New York : Oxford University Press, 1999. – 168 pgs.
9. Lemos R. M. The Nature of Value: Axiological Investigations / R. M. Lemos. – Gainesville, FL : University Press of Florida, 1995. – 228 pgs.
10. Raz J. On the Theory of Value and Action / J. Raz. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 336 pgs.
11. Scheler M. Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values / M. Scheler. – Evanston : Northwestern University Press, 1973. – 620 p.
12. Wiggins D. Needs, Values, Truth: Essays in the Philosophy of Value / D. Wiggins. – Oxford : Oxford University, 1998. – 398 pgs.

УДК 17: 821 (477)

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ЧИННИК ДОСКОНАЛОГО СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Дроздова Т. О. (м. Черкаси)

Стаття присвячена аналізу одного з основоположних для етики Т. Шевченка концепту справедливості як правди, що характеризується яскраво вираженою моральною конотацією й особливим семантичним зв'язком між істиною, правдою, справедливістю та життям людей, соціальних груп і народів.

Ключові слова: правда, справедливість, етика Т.Г. Шевченка.

Статья посвящена анализу одного из основоположных для этики Т. Шевченко концепта правды-справедливости, который характеризуется ярко выраженной моральной коннотацией и особенной семантической связью между истинной, правдой, справедливостью и жизнью людей, социальных групп и народов.

Ключевые слова: правда, справедливость, этика Т. Г. Шевченко.

The article is devoted to the analysis of one of Taras Shevchenko's ethics main concepts of truth-justice, that is characterized by the special semantic connection between verity, truth, justice and the life of social groups and peoples.

Key words: truth, justice, Taras Shevchenko's ethics.

Буття людей передбачає існування понять та цінностей, що становлять осердя їх світовідчуття, які є вкрай важливими щодо розуміння ними сенсу, спрямованості, виправданості самого їхнього існування. Саме такими поняттями-цінностями є правда, істина, справедливість та все, з ними пов'язане:

праведне життя і праведний закон, істинна любов, справедлива людина, справедливе суспільство. Правда і справедливість, таким чином, є невід'ємними складовими нашої свідомості, регуляторами найважливіших ціннісно-смыслових ідей та уявлень.

На всіх етапах розвитку філософії поняттям правди і справедливості приділялася значна увага. Так, Платон прямо пов'язував утвердження та обґрунтування істини і справедливості із завданнями діалектики; його головна праця «Держава» була спеціально написана для дослідження того, що є справедливість, яку він визначав як найбільше благо. Арістотель вважав справедливість найбільшою чеснотою, яка акумулює у собі всі інші: мужність, поміркованість, мудрість та ін. Категорія справедливості досліджувалася у різних аспектах Гераклітом, Сократом, Платоном, Епікуром, стоїками, софістами; середньовічними мислителями; філософами Нового часу; представниками марксистського напрямку; новітніми філософськими школами неопозитивізму; неокантіанства; неогегельянства, екзистенціалізму. Показово, що і більшість сучасних філософів (Г. Грехем, Р. Н. Бек, Дж. Файнберг та ін.), авторів спеціальних праць з соціальної філософії, визначають соціальну справедливість, ідеал справедливості як одну із головних тем та проблем філософії суспільства.

Поняття справедливість не має конкретного предметного наповнення, воно не може бути визначене як поняття об'єктивно-істинного знання. Тут переважають фактори суб'єктивної дійсності, ідеально-духовного світу. Звідси і так багато підходів щодо визначення цього поняття: від гранично суб'єктивного (що справедливе для одного, зовсім не справедливе для іншого) до уявлень про те, що справедливість глибоко наповнює усі сутнісні сторони буття, має яскраво виражені загальнозначущі риси.

Але різні підходи не заперечують того, що у понятті «справедливість» зосереджено уявлення про належне, співвідносне таким, що склалися, або таким, що виникають, уявленням про сутність людини та її права. Тому поняття справедливості включає в себе аспекти морально-правової та соціально-політичної свідомості. Основні вимоги справедливості виражаються у кореляції між правами та обов'язками людей, працею та винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей та суспільним визнанням цих заслуг. Якщо співвідносність порушується або й взагалі відсутня, то місце справедливості посідає несправедливість. При тому у кожен епоху загальні вимоги справедливості доповнюються вимогами, що мають конкретно-історичне наповнення, пов'язане здебільшого з прагненнями окремих соціальних груп та суспільних інститутів.

При визначенні справедливості особливого значення набуває її зв'язок із такими категоріями, як рівність, правда, право, добро, свобода. Особливими категоріями, з якими найчастіше ототожнюють справедливість, є поняття рівності та правди. Відповідно до цього, у розумінні справедливості можна виділити два підходи: справедливість як рівність та справедливість як правда.

Справедливість визначається як рівність у таких етичних концепціях, де акцентуація робиться на мірній характеристиці цієї категорії (ідеї співмірнос-

ті). Тут справедливість виступає швидше розсудковою категорією, що виконує функцію співмірності між зусиллями та винагородою, злочином і карою. В цьому аспекті вона набуває швидше соціально-правової, ніж етичної конотації. Так, Г. Гегель зазначає, що прагнення (або умонастрій) «чинити справедливо заради справедливості, вимагає вважати інших рівними самому собі» [2, с. 71], інакше справедливість не може бути здійснена. Це повинно бути відображене у конституції, яка виступаючи «справедливістю, що існує», включає рівність і свободу як свою кінцеву мету та результат.

Подібна позиція представлена і теорією справедливості Джона Ролза. Продовжуючи традиційну для європейської соціально-правової думки теорію суспільного договору, Дж. Ролз стверджує, що справедливість є найпершою чеснотою суспільних інституцій. Жодні форми суспільного життя не мають права на існування, якщо вони несправедливі. Кожна особистість наділена недоторканністю, що заснована на справедливості і не може бути порушена навіть успішним суспільством. Справедливість, на думку Ролза, не може допускати, щоб втрата свободи одними громадянами компенсувалася більшими благами для інших. Права, гарантовані справедливістю, не можуть бути предметом політичного торгу. Тобто справедливість – це ідея абстрактної, всезагальної і формальної рівності і свободи [7, с. 26–114].

Таку ж думку провадить і К. Поппер у своїй праці «Відкрите суспільство та його вороги», де, відповідаючи на запитання «що являє собою справедливість», всі її визначення він пов'язує з рівністю: «рівний розподіл обов'язків, рівність усіх перед законом, незаангажованість законів та суду, рівний розподіл переваг між громадянами» [6, с. 126].

Ця концепція справедливості по суті концентрує спроби людського розуму обмежити вияви егоїзму в організації суспільного життя, співвіднести їх з моральними ідеалами добра. Тут справедливість сама по собі не здійснює морального добра, але сприяє пригніченню аморальності через раціональний розрахунок, коли людина прагне зробити краще для себе за рахунок іншого, але у межах справедливості, та зробити краще іншому за рахунок себе, але до певної межі, не надаючи іншому переваги перед собою. Там, де виникає порушення такої рівності, неодмінно виникає відчуття несправедливості, бажання відновити рівність; тоді щира доброзичливість поступається місцем помсті, покаранню, засудженню.

Таку справедливість не можна назвати повністю морально нейтральною, оскільки первинний її імпульс спрямований на впорядкування стосунків між людьми. Але і надати їй морального статусу не можна, бо впорядкування стосунків між людьми зводиться тут лише до рівності вигод.

Глибше зміст поняття справедливості розкривається через категорію правди. Справедливість тут інтерпретується як життя по правді. Правда ж виступає як вищий взірцевий лад буття та людських стосунків. Ідея правди виражає суто моральний зміст. І саме в пошуках правди справедливість може трактуватися як етична категорія. У двоєдиному понятті «правда-справедливість» осо-

бливої семантики набуває зв'язок між істиною, правдою, справедливістю, з одного боку, та життям людей, соціальних груп і народів, з іншого.

Прагнення до правди-справедливості притаманне різним епохам і різним людям, але найпотужніше виявляється воно у періоди соціальних криз, зламу епох (чим відзначається нинішня ситуація в Україні) та у творчості геніальних мислителів-правдошукачів, до яких, поза сумнівом, належить і Т. Шевченко, чий пошук можуть прислужитися вирішенню нагальних проблем сьогодення. Тому метою дослідження є включення Шевченкової інтерпретації справедливості як правди у сучасне поле дискусій щодо справедливості.

Взагалі українська філософська традиція, не оминаючи увагою загальнолюдського виміру справедливості, більшою мірою сконцентрована на індивідуальному, а серед її аспектів найглибше представлений аксіологічний. Дана специфіка зумовлена, з одного боку, особливостями українського національного менталітету, а з іншого – особливостями власне української філософської традиції, з її кордоцентризмом, антеїзмом, індивідуалізмом, загостреним екзистенційним світосприйняттям.

Справедливість тут набуває онтологічного статусу – вона виражає відповідність способу життя однієї людини чи всього народу найвищим цінностям буття. Пошук правди – це так би мовити пошук онтологічного характеру, це не пошук гносеологічної істини. Самого розуму для цього недостатньо. Тому тільки через серце, через духовно-інтуїтивний досвід досягається надраціональна природа справедливості. Знання перехрещується з вірою, а прагнення до справедливості визначається не так ображеним самолюбством, як щирим бажанням людини зрозуміти й спромогтися втілити у життя своє призначення у світі. Саме така жага справедливості, а не раціональна зрівняльна справедливість характерна для українських мислителів.

Але це не означає, що концепція правди-справедливості, що поєднує в собі об'єктивне і суб'єктивне, є специфікою особливого українського мислення. Ідея науково-ціннісного сприйняття світу, інтеграції правди і справедливості виражалася представниками різноманітних філософських течій. І це не дивно, адже саме поняття «справедливість» у більшості мов походить від слів «правий», «праведний». Так, ще Сократ стверджував, що справедлива людина не може здійснити жодного несправедливого вчинку, оскільки це суперечило б визначенню істинного як справедливого. Таким чином Сократ близько підходив до ідеї мудрості-справедливості, що подальший свій розвиток знайшла у Платона. У його «Державі» підкреслюється, що справедливість – це мудрість (або мудрість і чеснота), а несправедливість – вада і невігластво. А оскільки справжня мудрість у Платона найближча до істини, то і справжня справедливість є істинною та правдивою. Справедливість й істина однаково пов'язуються Платоном з істинним (автентичним) буттям, з вираженням сутності речей (тобто того, що дано в своїй суті, вічно тотожне та незмінне); вони протилежні вадам, невігластву та облуді. Ідея про зв'язок, навіть єдність, справедливості та правди є у А. Шопенгауера. Він стверджував,

що «справедливість вимагає правдивості по відношенню до кожного» [8, с. 212], тому будь який відхід від правди, будь-яка неправда є, як правило, несправедливістю. Єдність правди та справедливості, на думку Шопенгауера, є ознакою істинно людських стосунків, а протилежні їм поняття неправда і несправедливість «завжди полягають у образі іншого» [8, с. 219].

Прагненням справедливості сповнена вся творчість Шевченка, але самого слова «справедливість» у творах митця не знайдемо. Натомість поняття «правда», «праведність», «праведний» зустрічається у Шевченка досить часто і має різні семантичні відтінки: він називає праведними гетьманів Хмельницького, Наливайка, Остряницю («Згадайте праведних гетьманів...» («Гайдамаки»)), що боролися за національну і соціальну справедливість, праведним називає поет і життя родини у поемі «Невольник» («Ще на Україні веселі / І вольнії пишались села / Тоді, як праведно жили / Старий козак і діток двоє»); дуже часто поет використовує його у синонімічному поєднанні зі словом «святий», підкреслюючи у такий спосіб, що джерелом служіння правді у людині є не розум, а релігійно-моральнісне одкровення людського серця. Правду людина не вираховує, не доходить до неї розумом, вона відкриває її глибиною свого серця, відчуває її, йде за нею або проти. Правду не можна висловити якоюсь загальною формулою чи концепцією, не можна накинути її ззовні як чужу волю. Вона обирається людиною не з егоїстичної вигоди, а лише через її онтологічну виправданість. Так, праведним, святим і преблагим називає Шевченко Максима з «Москалевої криниці», що живе по правді. Ця правда має релігійну конотацію, пов'язується з вірою Христовою, з ідеалом Христа. Поет показує, що люди здебільшого не розуміють такого життя, що найменше вважають Максима дивним, бо лише розсудково складно зрозуміти і прийняти таку позицію. Розум завжди обмежений власним інтересом, а правда Христова вимагає розширення цих меж, навіть якщо треба поступитися власними вигодами. Шевченко був переконаний, що окремі особистості і цілі народи повинні жити вищими цінностями та безкорисливими ідеями, мати на меті служіння людству.

Таким чином поняття «правда» у Шевченка виступає як правда-справедливість, коли, як слушно зауважує Д. Козій, «на одному кінці скалі – «справедливий», на другому – «святий», а «праведне» в'яжеться нерозривно з «правдою Божою», оскільки Бог є Богом правди, «праведним Богом» [5, с. 46].

Справедливість, що співвідносить зусилля й винагороду, не можна назвати істинною моральною справедливістю. Коли йдеться про добродіяння, такої співмірності просто не може бути. Абсолютно невиправданим з точки зору такої справедливості є вчинок Відьми з однойменної поеми, що лікує пана, який занастив її життя. Тут порушено баланс вчинку та його оцінки. Замість покарання пан отримує допомогу. Це інший тип справедливості, справедливості як життя по правді, правді Христа – правді прощення. Служіння такій правді – це не піднесення ідеалу рівності, це піднесення людської душі. Це милосердя, співчуття, а не розрахунок, оскільки Христос пропагував не отримання свого, згідно зі спеціальними юридичними чинностями, а

прощення. Власним живим прикладом він показав, що прощенням можна відродити людину не лише духовно, а й фізично. Ця ідея поглиблює ідею справедливості. Якщо йти лише за формулою: «Віддай кожному належне йому», то можна нормалізувати лише зовнішній бік поведінки людей. Шевченкові ж йдеться про внутрішню людину, про перетворення суспільного ладу, базоване на переродженні людини. Справедливість для Шевченка опосередкована не стільки суспільством як особистістю. Як пише Д. Козій, для Шевченка властива думка про те, що «якщо суспільний лад повинен здійснювати ідею справедливості, то сама ця ідея повинна поглибитися в поєднанні з любов'ю, яка єднає внутрішньо людей» [5, с. 51].

Несправедливим, на думку Шевченка, є вчинок селян і батьків Катерини з однойменної поеми. З точки зору морального родового закону, Катерина отримує те, на що заслужила, з погляду ж євангельської моралі, моралі Христа – інакше. Христос не приніс нового закону, нових моральних норм. Він приніс нову правду, яка завжди буде виглядати «над». Для тих, хто її не розуміє і не приймає, вона виглядатиме ірраціональною, парадоксальною, незаконною, для тих, хто її приймає – надраціональною та надзаконною. Її обирають не за правилами та нормами, а інтуїтивно, серцем. Саме за таку правду виступає Шевченко.

Як висловлює цю думку Н. Бердяєв: «Відомо, що євангельська мораль будується як протилежність моралі закону. Але християнський світ спромігся жити і будувати своє вчення так, наче етика євангельська та етика закону ніколи не стикалися. Ніхто не стане заперечувати, що християнська та євангельська мораль не є мораллю норми та закону. Євангельська мораль – це мораль благодатної сили, яка невідома закону, тобто не є вже мораллю» [1, с. 168]. Тобто справжня мораль, справжня справедливість має надраціональний та надправовий характер.

Але пошуки, прагнення правди-справедливості і соціальної справедливості в цілому вимагають певних усталених форм правової справедливості, адже право часто виступає основою справедливості, передумовою її реального суспільного буття, а справедливість з її вимогою поважати права кожного, у свою чергу, виступає як важливе джерело права. Як стверджував А. Камю: «Немає справедливості у суспільстві без природного або позитивного права, на якому вона заснована. Там, де право здійснюється без вагань, рано чи пізно з'явиться і побудована на ньому справедливість» [3, с. 345]. Зрозуміло, що такої системи соціально-правових гарантій не могло бути у імперсько-рабовласницькій Росії XIX століття. Шевченко докорінно збагнув несправедливість сучасного йому соціального ладу, рабовласницької системи, на послугах якої було судівництво, де закони були «катами писані», де рабовласник, спираючись на законодавство, міг розпоряджатися життям, свободою і здоров'ям кріпаків. Таке право не відповідало не тільки засадам правди-справедливості, засадам правди християнської, але і засадам раціональної справедливості. А «правда на землі» для Шевченка є найвищим ідеалом суспільного устрою. Прагнення правди й упевненість в тому, що справедливий

лад настане, втілюється Шевченком у ідеї «праведного закону»: *«Чи діждемо ми Вашингтона, з новим і праведним законом, а діждемо таки колись»* («Юродивий»). Але такого праведного закону, такої правди не буде доти, стверджує Шевченко, доки люди залишаються несвобідними: *«Он яке твориться / На сім світі! Яка правда / У людей, мій сину. / Така й досі, я думаю, / В нас на Україні. / Та другої і не буде / В невольниках людях»* («Москалева криниця»). Більше того, поет прямо поєднує ці категорії в одну, втілюючи їх у поняття «святої правди-волі». Тим самим Шевченко наголошує на взаємозв'язку справедливості і свободи. Ці явища у суспільній думці часто розглядають як неподільні і взаємообумовлені, що опосередковують одне одне. Про це писав І. Кант, розмірковуючи про справедливу державу та її основоположні властивості: «Справедливий державний лад – це лад, що заснований на найбільшій людській свободі згідно законам, завдяки яким свобода кожного корелюється зі свободою усіх інших» [4, с. 351]. На цьому наголошував А. Камю у «Бунтівній людині», стверджуючи, що справедливість немислима без свободи, як і, навпаки, свобода – без справедливості: «Ніхто не вважатиме свій ідеал свободним, коли той несправедливий, і справедливим – коли він не свободний» [3, с. 345].

Шевченко визнавав право і обов'язок громадянина боротися з несправедливістю й насильством для досягнення свободи. Адже неодмінною умовою для втілення правди-справедливості є активна і постійна боротьба за її перетворення із факту свідомості на факт реального буття. А це не може відбуватися автоматично. У суспільстві завжди мусять бути люди, що, на думку А. Камю, повинні перманентно бунтувати, тобто повсякчас виступати проти недоліків, ганджу, консерватизму, проти несправедливих норм і порядків суспільних структур: «Логіка бунтівника полягає у служінні справедливості, аби не множилася несправедливість людської долі» [3, с. 340]. Цим бунтівничим пафосом правдошукацтва сповнена і вся творчість Шевченка. Але в його цілісній системі поглядів правда не дорівнює справедливості, оскільки у ній «момент справедливості вивершується якісно новим моментом любові» [5, с. 53]. «Праведний закон», у розумінні поета, мусив би не тільки втілитися в законодавчу справедливість, але й стати чимось незмірно більшим: він мусив бути правдою Бога любові, живою правдою життя, пов'язаною нерозривно з найвищим на світі добром для Шевченка – братньою любов'ю.

Підсумовуючи усе, написане вище, можемо зробити такі висновки. На усіх етапах розвитку суспільної думки соціальна справедливість, ідеал справедливості досліджувалася як одна із головних тем та проблем філософії суспільства, не втратила вона своєї актуальності і нині. У розумінні справедливості можна виділити два підходи – справедливість як рівність і справедливість як правда. Концепції справедливості-рівності акцентують увагу на мірних характеристиках даної категорії. Різні види зрівняльної та розподільної справедливості мають велике значення для політичного та правового врегулювання поведінки людини, обґрунтування прав і свобод. Вони потребують ретельного збору інформації, раціонального урахування всіх обставин, але

вони по суті позбавлені моральності, оскільки вирішення проблеми через точний розрахунок виключає можливість чесноти. Правда-справедливість, навпаки, має яскраво виражену моральну конотацію, оскільки вона є ціннісним, суб'єктивно-оцінним явищем, що виражає таку відповідність суцього належному, яка конститується адекватним сприйняттям суб'єктивно-духовного, надіндивідуального життя суспільства.

Українська філософська традиція, не оминаючи увагою загальнолюдського виміру справедливості, завдяки особливостями національного менталітету, з його кордоцентризмом, антеїзмом, загостреним екзистенційним світосприйняттям зосереджує увагу на аксіологічному аспекті справедливості, живій правді, що надає повноти і сенсоповненності життю.

Пафосом правдошукацтва сповнена вся творчість Шевченка. В його цілісній системі поглядів правда не дорівнює справедливості, оскільки у ній момент справедливості вивершується якісно новим моментом любові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Опыт парадоксальной этики / Николай Александрович Бердяев. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Х. : Фолио, 2003. – 701, [3] с. – (Philosophy).
2. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1973–. – Т. 2 : Философская пропедевтика. Избранные письма. – 1973. – 573 с.
3. Камю А. Бунтующий человек / Альбер Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
4. Кант И. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1966–. – Т. 3 : Критика чистого разума. – 1964. – 800 с.
5. Козій Д. Ідея «праведного закону» у Шевченка / Д. Козій // Сучасність. – 1976. – № 3. – С. 42–54.
6. Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. / Карл Раймунд Поппер ; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М. : Феникс, 1992. – Т. 1 : Чары Платона. – 1992. – 448 с.
7. Ролз Дж. Теория справедливости / Джон Ролз. – Новосибирск : Издательство Новосибирского университета, 1995. – 535 с.
8. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр. – М. : Республика, 1992. – 448 с. – (Мыслители XX века).